

За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини

Про українсько-російські взаємини вже багато написано в контексті російських інтересів і пріоритетів. Росія безцеремонно облагороджувала свою історію чужими звиягами й здобутками, позбавляючи натомість українців їхнього минулого. З українського погляду, картина зовсім інакша.

Уже не одне століття речницею антиколоніального дискурсу є вітчизняна література. Від Котляревського, Квітки-Основ'яненка, харківських романтиків аж до епохи модернізму й зрештою постання держави вона пропонувала різні моделі ідентичності, підважуючи імперські претензії й утверджуючи власну культурну самодостатність.

У цій книжці авторитетна літературознавиця Віра Агеєва через призму культурного процесу аналізує український спротив імперії та боротьбу за збереження колективної пам'яті.

ЗА ЛАШТУНКАМИ ІМПЕРІЇ

Віра
Агеєва

есеї про українсько-російські
культурні відносини

віхОла

Віра Агеева

ЗА ЛАШТУНКАМИ ІМПЕРІЇ

*Есеї про українсько-російські
культурні відносини*

віхОла

Київ · 2021

УДК 008(470:477)
А23

Агеєва Віра

А23 За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини / Віра Агеєва. — К. : Віхола, 2021. — 360 с. — (Серія «Життя»).

ISBN 978-617-7960-32-3 (п. в.)

ISBN 978-617-7960-34-7 (е. в.)

Про українсько-російські взаємини вже багато написано в контексті російських інтересів і пріоритетів. Росія безцеремонно облагороджувала свою історію чужими звитягами й здобутками, позбавляючи натомість українців їхнього минулого. З українського погляду, картина зовсім інакша.

Уже не одне століття речницею антиколоніального дискурсу є вітчизняна література. Від Котляревського, Квітки-Основ'яненка, харківських романтиків аж до епохи модернізму й зрештою постання держави вона пропонувала різні моделі ідентичності, підважуючи імперські претензії й утверджуючи власну культурну самодостатність.

У цій книжці авторитетна літературознавиця Віра Агеєва через призму культурного процесу аналізує український спротив імперії та боротьбу за збереження колективної пам'яті.

УДК 008(470:477)

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

ISBN 978-617-7960-32-3 (п. в.)
ISBN 978-617-7960-34-7 (е. в.)

© Віра Агеєва, 2021
© Володимир Гавриш, обкладинка, 2021
© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2021

Відгуки про книжку

Колись, на рубежі віків, у Соломії Павличко був задум, якого вона не встигла реалізувати: прочитати українську літературу XIX–XX ст. як «літературу помсти». Віра Агеєва у своїх постколоніальних нарисах з історії нашої «післякотляревської» літератури немовби підхоплює цю ідею, але йде далі: під її пильним аналітичним оком два століття знайомої зі школи української класики несподівано обертаються — літературою війни, у тому самому «гібридному» значенні, яке нам відкрилося щойно за останні сім років. Це книжка про війну пам'ятей та ідентичностей (не раз у свідомості того самого автора, і не лише коли цей автор — Микола Гоголь!), про стратегії конструювання спільнот і різничування «своїх» і «чужих», про зраду й колаборацію і про те, чи і наскільки застосовні ці поняття до колоніальних народів, — про все те, про що нині щодня читаємо в соцмережах і чим попередні два століття, як показує Агеєва, преінтенсивно займались у своїх творах Квітка й Гоголь, Шевченко й Нечуй-Левицький, Леся Українка й Рильський, Хвильовий і Домонтович... Негайно їх усіх перечитати — ось той головний імпульс, який зроджує книжка Агеєвої, — і, як на мене, це найкращий комплімент її авторці.

Оксана Забужко

У часи російської агресії, коли гарячі фази чергуються гібридними атаками бодай у вигляді «листів щастя» про «один народ», національна ідентичність залишається одним з маркерів, яким послуговуються не лише заради того, щоб вирізнити себе серед інших, але й для послідовного самопізнання. Проте книжка Віри Агеєвої не просто маркує кордони нашого світу, вона є спробою історичного увиразнення української культури.

Достатньо прочитати вже перші її сторінки, як одразу ж помітимо чіткі відмінності в цінностях обох культур. Віра Агеєва говорить не про абстрактні фігури Іншого чи Чужого. Йдеться про лінію демаркації, що дає змогу усвідомити екзистенційні чинники існування носіїв української культури. Вочевидь, ця книжка не має на меті зробити іншування з чужістю основними параметрами розгляду. Інший — це не той або та, кого необхідно упослідити з огляду на його чи її несхожість з тобою, так само і Чужий не є об'єктом несамовитого цькування знічев'я. Протидіяти їм доводиться хіба що тоді, тільки-но ці динамічні характеристики починають виступати показниками ворожого ставлення до горизонту твоїх цінностей і ставлять собі завдання їх цілковите знищення. Зауважмо, що полем аналізу тривалого опору української культури в цій розвідці є література.

Наведу декілька прикладів, які сформуvalи головні смислові топоси книжки Віри Агеєвої. Так, звернувшись слідом за авторкою до розгляду спадку Григорія Квітки-Основ'яненка, читачі яскраво унаочнять собі протистояння імперській колонізації. А ознайомившись із позицією Миколи Гоголя, якому доводилося балансувати між двома культурами, вони матимуть нагоду поміркувати, що означають феномени двомовності та національного роздвоєння. Рефлексії про боротьбу двох культур, одна з яких бездержавна й цензурована, подибуємо в розділі про Івана Нечуя-Левицького. Тим часом про важливість бачити власну культуру в світовому контексті читаємо в есеї про неприйняття культу Шевченка та обстоювання національної еліти Лесею Українкою.

Цим тематика книжки зовсім не вичерпується. Навпаки, мірою занурення в неї градус драматизму тільки зростатиме. Про це свідчать, зокрема, і наступні дослідницькі ракурси. Приміром, як «ламається» гуманізм російської літератури щойно дотикається до українського питання? Або чим могли скінчитися намагання вибирати між радянською та європейською культурою? А також до чого допроваджували вибухи волюнтаризму в літературі й публіцистиці, що стали реакцією на низку політичних поразок України? Далі більше. Як можлива українська модерністська література? Якими є наслідки дворушництва в часи формування канону українського радянського

патріотизму? Ці та багато інших сюжетів і визначають мапу інтелектуального читання книжки Віри Агеевої.

Тарас Лютий, філософ, автор книжки «Двійник. Про природу дублювання і множинності» (видавництво «Віхола»)

Переднє слово

Бувають такі доленосні години, коли враз змінюється відчуття часу й стає очевидною визначеність майбутнього минулим. Проголошення української Незалежності 24 серпня 1991 року багатьом стороннім спостерігачам видавалося наслідком випадкового збігу обставин, побічним результатом якоїсь вселенської геополітичної гри. Такі висновки виявилися можливими тільки тому, що історію підкореного народу довго намагалися розповідати брутальні переможці, позбавляючи підпорядкованих їхнього права свідчити про себе самим. Натомість усі ті, хто писав вікопомний державний Акт, хто голосував у парламенті, хто зібрався схвильованим людським морем у середмісті Києва, аби завадити ще одному імперському реваншу, мали певність, що нарешті таки увінчалася успіхом велика, тривала жертвна боротьба. І в тому поколінні ще втрималася жива пам'ять про неї. Акт про Незалежність виголосив перед мікрофоном Левко Лук'яненко, політв'язень, що чверть століття провів у тюрмах і таборах. Заборонений гімн «Ще не вмерла Україна» він почув від матері у дитинстві. Для багатьох депутатів-львів'ян спогади про боротьбу Української повстанської армії були частиною їхніх особистих чи родинних історій. Шістнадцятирічного Дмитра Павличка ув'язнили за причетність до УПА. Роман Іваничук вважав зустріч зі старшим братом-повстанцем, до якого приїхав на побачення в табір, переломною й визначальною для власної світоглядної й ціннісної орієнтації. Киянин Юрій Щербак, котрому випало читати Акт про Незалежність перед депутатами союзного парламенту у Москві, пообіцяв свого часу матері не займатися політикою після вироку старшому братові за участь у діяльності антирадянської молодіжної організації. Урешті, навіть тодішній голова Верховної Ради й майбутній президент України, чільний комуністичний ідеолог Леонід

Кравчук знав про український спротив не з газетних повідомлень. Народжений у міжвоєнній Польщі, травматичний досвід своїх земляків-волинян увібрав ще в дитячу пам'ять. 2021 року було опубліковано знайдений в архіві звіт про погром, вчинений червоноармійцями в рідному селі Леоніда Кравчука Великий Житин на Рівненщині 10 січня 1946 року. Гвалтували, вбивали, палили людей у хатах. Це було якраз у день народження майбутнього українського президента. З тими страшними спогадами він жив багато десятиліть¹. Радянськість злущувалася так швидко тому, що багато людей ніколи не мали довіри до цієї ідеології, а їхня тожсамість ґрунтувалася на інших цінностях.

Тріумф утвердження української ідентичності закорінювався, ясна річ, не лише в приватні, родинні, але й колективні спогади. Попри всі зачистки, культурна пам'ять не була втрачена й антиімперський культурний спротив насправді ніколи не припинявся.

Росію навіть і неупереджені дослідники здебільшого не вважали за можливе розглядати як класичну імперію. Вона заволоділа не далекими заморськими територіями, а сусідніми землями. І до того ж на Заході було збройно підпорядковано нації, культурно вищі за метрополію, тож долати власну відсталість переможцям ще довго доводилося з допомогою переможених. Росія доволі безцеремонно збагачувала й облагороджувала свою історію та культуру чужими звитягами й здобутками, позбавляючи натомість українців їхнього минулого. Вивчення історичних документів при початку ХІХ століття не в останню чергу інспірувала потреба доведення шляхетських прав і отримання російського дворянства, проте водночас зростало й зацікавлення минувиною задля ідентифікації себе у власному сьогоденні, адже це був один зі способів рефлексувати над ситуацією підпорядкованості, а відтак вибудовувати стратегії її подолання. Домагання українських прав до якогось моменту відбувалося у межах визнання подвійної лояльності. Але приниження, пов'язані з позбавленням національної пам'яті й ідентичності, змушували до історичних рефлексій і пошуку підстав для культурного розрізнення й вивищення.

Едвард Саїд, розглядаючи взаємопов'язаність культури й імперіалізму, вживає словосполучення «неминулість минулого»,

наголошуючи, що «звернення до минулого — одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього. Їх породжує не лише незгода стосовно того, що було в минулому і чим було минуле, а радше непевність стосовно того, чи минуле насправді минуло, завершилося, пройшло, чи триває — хоч, мабуть, і в інших формах. Ця проблема стимулює різноманітні дискусії про впливи, провини й оцінки, про теперішні обставини і майбутні пріоритети»².

Переяславську угоду було по-різному страктовано в Україні і в Росії. Очікувана рівність держав-суверенів Москвою від початку не визнавалася й порушувалася. Коли київська інтелектуальна еліта, яку покликали розбудовувати російську церкву, освітні й наукові інституції, сподівалася на культурний провід та утвердження сповідуваних нею цінностей, то творці імперії бачили натомість Україну лише підкореною колонією, джерелом ресурсів для збагачення центру.

Устами свого найвизначнішого поета Олександра Пушкіна метрополія проголосила, що «Малоросія» не має майбутнього, що вона лише аутсайдер, якого швидко забудуть, а переможець у Полтавській битві Петро Перший спорудив нетлінний монумент своїй державній величі. Коли автор поеми «Полтава» зверхньо наголошував, що «зрадника» Мазепу не згадує ніхто, окрім сліпих кобзарів на сільських майданах, він недооцінив якраз значення таких пісень у добу романтизму й націоналізму. Етнографія й фольклористика виявилися у ХІХ столітті політичними науками, а нова українська література стала речницею культурного спротиву. І найбільший національний поет-пророк ідентифікував себе якраз із кобзарем як носієм колективної пам'яті. Від Котляревського, Квітки-Основ'яненка, харківських романтиків аж до епохи модернізму й зрештою постанови держави бачимо, як пропонувалися різні моделі ідентичности, ішла боротьба за збереження колективної пам'яті, підважувалися імперські претензії й утверджувалася власна культурна самодостатність. Для формування ідентичности конче необхідний образ іншого, чужого, і цим чужим для української літератури ХІХ століття виступав якраз «москаль», уособлення загрози й руйнації, втілення деструктивних для українського соціуму сил.

Принципова інтерпретаційна незгода щодо минулого стосувалася безневинного ніби префікса при слові «єднання»: імперські ідеологи, помпезно святкуючи трьохсотліття Переяславської ради, наполягали на «возз'єднанні», а частина українських істориків — на тому, що це було насильницьке «приєднання». Адже не можна знову возз'єднати те, що ніколи й не було єдиним, цілісним. За всім цим ховалося різне бачення кількасотлітнього історичного шляху. Колонізаторам ішлося про тяглість неперервної руської ідентичності від князівських часів. Навколо теорії московського історика М. Погодіна ще у другій половині ХІХ століття розгорілася запекла полеміка. За його візією, Наддніпрянщина нібито була колись заселена росіянами, саме вони й написали давньокиївські літописи. Лише після монгольської навали мешканці масово переселилися на північ, а на знелюднені землі навколо Києва прийшли потому аж у ХІV столітті українці з Карпатського регіону. І хоча жодними археологічними знахідками гіпотеза про Київську Русь як «колиску трьох братніх народів» не підтверджується, хоча вона була розвінчана багатьма авторитетними дослідниками, її ідеологічна потуга в боротьбі за ідентичність та тяглість традиції забезпечує ненастанне тиражування. У контексті уявлень про князівську державу як колиску всіх східних слов'ян до російської історії безпідставно приточується великий і славний період. Відповідно і Переяслав став праведним «возз'єднанням» насильницьки розділеного, направленням прикрого й болісного цивілізаційного вивиху. Натомість «приєднання» означає, що йдеться про окремі народи, які ніколи раніше не були об'єднаними.

Навіть після Переяслава й полтавської поразки зоставалися великі сподівання на те, що в царині культури, де Україна з її ще не розірваними органічними зв'язками із Заходом могла багато запропонувати імперії, котра лише заходжувалося гвалтовно рубати вікна в Європу, аби хоч якось розсіяти довколишню темряву / неосвіченість, вдасться не тільки зберегти суверенітет, але й виграти «гібридну», сказати б сьогоднішніми термінами, війну, тобто зреформувати російську дійсність за українським зразком, прищепити цінності й ідеали. З Києва до Москви й Петербурга уже десь від середини ХVІІ століття везли книги, ідеї, проекти; українці засновували там монастирі, займали кафедри й посади. У північній

столиці з'явилися Гетьманське й Малоросійське «подворья», такі собі дипломатичні представництва для налагоджування все тісніших контактів. Митрополит Петро Могила відправив свого посланця з пропозицією силами українських вчених заснувати в російській столиці першу освітню структуру. Постала там згодом слов'яно-греко--латинська академія закономірно опинилася під українським проводом. Випускники Києво-Могилянської академії склали більшість професорів, а 16 її ректорів впродовж XVIII століття були киянами. Найталановитіших вихованців цього закладу посилали далі вчитися в Києво-Могилянську академію, де рівень освіти був непорівнянно вищим. У Москві існувало також кілька монастирів, повністю заселених українськими ченцями.

Слід мати на увазі, що їхали до сусідів не надто охоче, та й приймали гостей часто вороже. Наших земляків вважали небажаними іноземцями, навіть єретиками, провідниками неприйнятних західноєвропейських цінностей. Їхня книжність видавалася там чимось підозрілим. Адже в усій Росії було лише кілька людей, що володіли тодішньою мовою міжнаціонального спілкування латиною. Траплялися навіть випадки повторного примусового хрещення прибулих священників за належним, мовляв, а не єретицьким західним, обрядом. А богословські твори то зовсім відмовлялися друкувати, то, спохопившись, знищували як єретицькі. Спалено було, скажімо, «Учительне євангеліє» видатного нашого вченого й письменника Кирила Ставровецького. Росія, яку Петро I хотів нагально модернізувати й перетворити у потужну імперію, не мала натоді своєї інтелігенції. А в київських інтелектуалів після воєнної поразки вже не залишалося вибору. Вони могли сподіватися лише на продовження культурного спротиву й посилення культурної експансії. У Петербурзі почали працювати також наші художники, популярні романісти. Українська тема стала модною в російському романтизмі.

Випадки, коли та чи інша держава, перемігши збройно, виявлялася переможеною культурно, в історії траплялися не раз. Українці взорувалися звичайно ж на модель взаємин Атен і Риму. Завоювавши Грецію, римляни перейняли її релігію й культуру, тож цивілізаційна переємність в античності збереглася. Київ у добу бароко охоче називали новими Атенами, тоді як Москва розвивала міф «Третього

Риму». Наші співвітчизники у XVII столітті йшли на цареву службу не лише для власної вигоди. Ішли як місіонери, як представники вищої культури, що мріяли принести сусідам освіту, книжність, вироблені духовні й мистецькі вартості. То інша справа, що шляхетні наміри виявилися нездійсненими, бо брутальність завойовників попросту недооцінили. Ця риторика була такою потужною і відіграла таку величезну роль в українській самосвідомості, що навіть і при початку XX століття Леся Українка в драмі «Орґія» не без аристократичної погорди нагадувала, що «Рим ходив у Грецію до школи» та що належить принаймні шанувати тих, чиїми скарбами скористалися у скрутну годину. Алюзія на російсько-українські взаємини тут виглядала більш ніж прозорою.

Національна згуртованість не в останню чергу залежить від культурного об'єднання та наявності спільних спогадів, уявлень про минуле. Бенедикт Андерсон говорить про здатність долати забуття як про одну з основоположних рис нації. Вона, за Ентоні Смітом, є групою, «члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів»³. Виробити загальноприйнятні символи й цінності та примирити спогади українці й росіяни так і не змогли. (Поляки, які свого часу мусили долучитися до розбудови російської імперії, також відмовилися від політичного союзу, а з початком наполеонівського походу охоче вступали у французьку армію, яка йшла на Москву. І Листопадове повстання 1830 року стало маніфестацією національної гідності й неприйняття російської політичної та культурної моделі. Для розвитку українського руху ця подія мала величезне значення.)

Зрештою виявилось, що уявлення про сусідську спільність були ілюзорними. Україна й Росія розивалися у полі тяжіння різних політичних культур і традицій; післямонгольська північно-східна Русь не толерувала й не приймала вартостей, принесених книжниками Києво-Могилянської академії, як і не хотіла визнавати та потверджувати шляхетські права й свободи, яких добивалися українці⁴.

Останнім визначним подорожником на торованому численними попередниками шляху з Києва до Петербурга виявився полтавець

Микола Гоголь. Про дві душі Гоголя / Гоголя написано у різні часи дуже багато. Його випадок став класичним для розуміння проблеми розколотої ідентичности людини, що мусить вибирати між поневоленою батьківщиною й імперією, між своєю національною культурою й чужою.

П'ятьма роками молодший за Гоголя Тарас Шевченко йти цією дорогою відмовився; заклик російського демократичного й нібито прозахідного критика Віссаріона Белінського (котрий ще раз продемонстрував, що найпослідовніша російська демократія завжди закінчується на українському питанні!) не марнувати талант і перестати писати «неперспективною» мовою назвав лукавим і гордо запевнив: «Буде з мене, поки живу, і мертвого слова». У добу формування політичних націй Шевченко ревізує найважливіші складники української тожсамости. Усі спроби представити його народним, а власне, селянським поетом, співцем упосліджених «менших братів» були приречені на поразку, бо соціальна несправедливість у нього невіддільна від кривди національної, а переоцінка української минувшини незмінно поєднана з переборенням нав'язаних колонізаторами аберацій, з пошуком ліків від загрозливої історичної амнезії. Чому Україна втратила свій шанс стати у ряд історичних, державних націй? На це питання треба шукати відповідей, якнайпильніше придивляючись до переломних моментів вітчизняної минувшини. У поемі «Великий льох» такими подіями стають ліквідація Запорізької Січі, полтавська поразка й руйнування гетьманського столичного Батурина та Переяслав. Вина, хай і мимовільна, «безвинна», Богдана Хмельницького для Шевченка з перспективи ХІХ століття непростенна. Серед інших проєктів альтернативної історії (як-от «Якби то, думаю, якби // Не похилилися раби... // То не стояло б над Невою // Оцих осквернених палат! // Була б сестра! і був би брат!») не раз розглядається й варіант уникнення переяславської помилки. «Якби» тут стосується «нерозумного», за Шевченком, гетьмана: «якби-то ти, Богдане п'яний», «якби ти на світ не родивсь // або в колисці ще упивсь», — то, може, українська доля склалася б успішніше й щасливіше.

Вирізнені Мирославом Ґрохом три стадії розвитку національного руху в українському випадку почасти накладалися одна на одну,

збігалися у тісному часі. Від середини ХІХ століття вітчизняні будителі успішно втілюють кілька амбітних проєктів. Оскільки після польського повстання українофільський рух видавався імперській владі меншим злом, то історичні студії в Київському університеті навіть почасти толерувалися й підтримувалися. Небезпеку тоді недооцінили: петербурзькі достойники сподівалися, що архівні знахідки допоможуть підірвати польську ідентичність та утвердити натомість російську, але у висліді постала нова модель української тожсамости. Академічна й культурна фаза великою мірою відбувалися зусиллями тих самих ентузіастичних діячів. Університетський професор Володимир Антонович став не лише чільним істориком, але й одним із фундаторів журналу «Киевская старина» та Старої Громади, яка й виконала величезну організаційну роботу, опікуючись недільними школами, публічними лекціями, бібліотеками, книгарнями, діяльністю театральних колективів. Активізація громадівців налякала владу, тож посилювалися заборони й тиск. Тоді українофіли змогли перенести видавничу діяльність у південно-західну Галичину, де цензура була непорівнянно ліберальнішою. І врешті від дев'яностих років можна вже говорити про початок політичної стадії і формування політичних партій. Не буде перебільшенням твердження, що якраз у громадівському середовищі переважно й сформувалася та вітчизняна еліта, яка очолила процеси державотворення в добу УНР.

Потуги національної революції 1917 року забракло для захисту посталої держави, але її вистачило, аби розбудувати культурний суверенітет такою мірою, щоб численні спроби його знівелювати й долучити українців — як того прагнули комуністичні ідеологи — до «нової історичної спільности — радянського народу» зазнали невдачі. Упродовж ХХ століття вітчизняні інтелектуали розробляли багато так чи так успішних стратегій співіснування з переможцями та протистояння їхній культурній експансії. Уенерівським здобутком, який визначив розвиток нації на кілька десятиліть, стали культурні та академічні інституції, освіта й засоби масової інформації рідною мовою. Політика українізації працювала на зміцнення ідентичности. У численних дискусіях двадцятих років про злочасну «боротьбу двох культур» речники імперської гегемонії незмінно зазнавали поразки. Перші десятиліття ХХ віку були періодом нашого національного

піднесення, і московська влада мусила вдатися до безпрецедентно жорстоких засобів, аби переламати ситуацію на свою користь. Інтелектуальні полеміки завершувалися в судах і тюремних камерах. 1930-й, рік процесу вигаданої енкаведистами СВУ, став початком зачистки території спротиву. Після знищення старшого покоління уенерівської інтелігенції почалися арешти сотень і тисяч митців, письменників, учених, освітніх діячів. Штучно організований голод 1933-го став інструментом упокорення непоступливого селянства, яке не приймало гвалтовної колективізації й нового закріпачення. «Ювілейний» розстріл у карельському урочищі Сандармох при кінці жовтня — початку листопада 1937-го, коли загинули знані творці тодішнього національного ренесансу, можна вважати чи не символом розірваної традиції. Повальна русифікація, невпинна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», виховання «нової людини», позбавленої хоч якоїсь історичної пам'яті, — усе це забезпечувало успішність імперського реваншу. У тридцяті риторика інтернаціоналізму й експорту світової пролетарської революції заміняється дискурсом об'єднання «великої Русі», що й засвідчив з усією очевидністю новий радянський гімн.

Але, як це ще не раз виявиться у наступні роки, найменше послаблення терору, хоч якась зміна політичної орієнтації одразу ж сприяли посиленню українського спротиву. Так сталося під час Другої світової, коли потреба використати український патріотизм у війні з гітлерівцями змусила Сталіна дещо попустити гайки. Одразу ж з'явилася патріотична лірика, історична проза, почалася пильна праця задля повернення відібраної національної пам'яті. Тож по війні довелося притьмом ставити непокірних на місце: розправа з Довженковою «Україною в огні», численні постанови про посилення боротьби з сепаратизмом, погромні пленуми творчих спілок. На якийсь час рух проти течії ніби послабився, панегірики «Москві нашій рідній, Москві нашій славній» залунали з берегів Дніпра гучніше й злагодженіше.

Між 1917-м та 1991-м радянська й українська ідентичності у різних генераціях поєднувалися по-різному. Мистецьке покоління, котре встигло долучитися до відродження двадцятих, радянським уже не стало насправді ніколи. Вони демонстрували політичну лояльність, але

переважно не приймали ні імперської, ні російської культурної тожсамости. Тільки гвалтовна зачистка простору колективної пам'яті дала змогу прищепити тим, кого називаємо ровесниками революції, тобто народженим десь на рубежі десятих — двадцятих, нову систему вартостей. А що повсюдний терор заважав навіть передачі родинних спогадів, то вони зовсім мало знали про власне минуле, а тим більш про історію спільноти.

А вже радикальніша спроба реформування режиму, хрущовська відлига, остаточно змінила культурний ландшафт. Шістдесятники прочитали тексти, недоступні у попередні десятиліття. Так, процеси були непослідовними, з численними відступами, але правда про сталінські «порушення соціалістичної законности» допомогла переосмислити цінності. Самі словосполучення «українська радянська культура», «український радянський роман» тощо потребують пильної деконструкції. Політична лояльність щодо радянського режиму (чи принаймні непричетність до протестного руху) часто поєднувалися з українською культурною ідентичністю й спробами за найменшої змоги втілювати літературні, мистецькі проекти, балансуючи на межі дозволеного. Шістдесятники дуже багато робили для відновлення колективної пам'яті. Якраз на останні радянські десятиліття припадає активізація української історичної романістики.

Сподівання кінця історії після тріумфу ліберальних цінностей виявилися марними. Радянська імперія розпалася внаслідок потужних відцентрових рухів, і якраз вихід України означав кінець існування наддержави. Але не кінець російського імперського проекту. Нинішні запеклі війни пам'ятей з усією очевидністю демонструють непроминулість минулого. Переформатовуються політичні й культурні тожсамости, реконструюються самообрази й змінюються образи Інших, без яких не вдається означити ідентичність. Гвалтовно зближуючи і зріднюючи підкорені нації у залізних імперських обіймах, Росія і Радянський Союз невтомно нагадували про загрози з ворожого Заходу. Однак для українських інтелектуалів північна сусідка ніколи не переставала бути уособленням ворожого іншого.

Про українсько-російські взаємини дуже багато написано з російської імперської перспективи і в контексті російських інтересів та пріоритетів. Радянська русистика завжди самовіддано виконувала ідео-

логічні завдання. Лише поодинокі західні славісти звертали увагу на необхідність української участі в обговоренні проблем усього регіону. Ще 1948 року Юрій Шевельов писав в емігрантських «Українських вістях» про завдання української русистики: «Дотеперішнє становище, коли російська наука трактувала як свій увесь простір теперішнього СРСР, а українська наука соромливо уникала виходити за межі своїх етнографічних територій, мусить бути змінене. Нема такої нації в світі, яка не променювала б поза свої кордони, і вага націй у історії людства оцінюється насамперед за силою цього променювання, — а не за силою самозамкнености. І коли ми так поставимо проблему, то зможемо переконатися, що вага України в східноєвропейському просторі не менша, а може, багато в чому і більша, ніж вага Росії. Дотеперішні концепції розвитку цього простору, творені в Росії, старанно ігнорували або бодай применшували роль й значення України і її внеску, — і наша наука, об'єктивно беручи, не перешкоджала цьому»⁵. І за Шевельовим же: «Історія культурних зв'язків між Україною і Росією — це історія великої і ще не закінченої війни. Як усяка війна, вона знає наступи і відступи, знає перекинчиків і полонених. Історію цієї війни треба вивчати»⁶. Оксана Забужко назвала це його для нас засторогою: «Нам в Україні конче потрібна була аж ціла «гаряча» війна для того, щоб ми нарешті *прочитали* Шевельова — і зрозуміли, що він, власне, ціле життя намагався нас про неї попередити (якщо не прямо підготувати!)»⁷.

Хроніки цієї війни ще треба написати. Проаналізувати поразки, оцінити перемоги, переглянути стратегії. Від географії втекти ніяк, тож образ Росії ми мусимо окреслити для себе самі, аби не приймати модель, принесену ззовні. Упродовж кількох століть усім цим найбільше переймалася якраз вітчизняна література, розгортаючи антиколоніальний дискурс та означуючи принципів розрізнення.

З українського погляду картина виглядає зовсім інакше. Запропонований у цій книжці погляд крізь призму культурного спротиву дозволяє уникнути надто спрощеного протиставлення жертвовної вірності — або зради, однозначного уславлення чи таврування. Спокусі водночас провести межу між добром та злом, зректися усіх складнощів і створити пантеон лицарів національної справи без страху й докору піддатися легко, тільки глорифікація нічого

не пояснює і нічому не вчить. Залежно від обставин вироблялися різні стратегії співіснування підпорядкованих та переможців задля збереження своєї загроженої ідентичності. Попри всі виклики, поразки і втрати культурний суверенітет своєї нації українці таки зуміли захистити.

¹ <https://censor.net/ua/b3239228>

² Саїд Едвард. Культура й імперіалізм. — Київ: Критика, 2007. — С. 37.

³ Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. — Київ: Темпора, 2010. — С. 40.

⁴ Різні проекти творення руської та української ідентичності, зіткнення різних національних проєктів дуже цікаво проаналізовано у книжці Сергія Плохія «Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі» (Київ: Критика, 2015). Дослідник наголошує, що еліти Гетьманщини вже заклали «підвалини модерної української ідентичності і забезпечили її легендами, мітами й символами, що стануть незамінними засобами національних будителів ХІХ століття» (с. 394). І переконливо доводить, що «не тільки деякі здобутки, але й невдачі сучасного націєтворення серед східних слов'ян кореняться в домодерних часах. У наш час над усіма трьома східнослов'янськими націями далі витають привиди минулого, часто скеровуючи їх у певне русло» (с. 396).

⁵ <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12391/file.pdf>

⁶ Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 70.

⁷ Забужко О. «Ваш дедушка, Ю.Ш.» // О. Забужко. Планета Полин. Вибрані есеї. — Київ: Вид. дім «Комора», 2020. — С. 158.

Іншування москаля, національна тожсамість і подвійна лояльність

Уже від самих початків нової української літератури доволі послідовно наголошується культурна відмінність, цілковита незбіжність двох національних тожсамісних моделей, ціннісних, етичних, звичаєвих, навіть суто поведінкових засад і настанов. Повсякчас шукає маркерів розрізнення етносів Григорій Квітка--Основ'яненко, акцентуючи неповторні особливості обрядів, ритуалів, побутових норм. За влучним визначенням Ігоря Гирича, у романтичну добу етнографія та фольклористика стали політичними науками ⁸. Для автора «Марусі» й «Салдацького патрета» етнографічні докази й свідчення таки неймовірно вартісні. Не лише мова — хоча насамперед вона, — але й традиція та культурна пам'ять дають підстави для потвердження окремішности націй. В інтерпретації Квітки--Основ'яненка українська та російська публічна культура ґрунтуються на цілковито несхожих засадах. Для нього якраз етичні цінності є підставою для вивищення українства над культурно нижчими колонізаторами. В той самий час уже ранні харківські романтики усталюють і розвивають козакофільську міфологію, і в наступні десятиліття якраз історичні позви з імперією стануть особливо гострими. Важитиме вже не лише (і не так) різниця звичаїв, ритуалів і традицій, а й історичний досвід, спогад, пам'ять, спільність яких і об'єднує націю.

На українських просторах з'явилася нова екзотична фігура — солдат-москаль. І представлення його завжди пов'язане з наголошенням Іншости та відчужености. Більш того, іншість непрошеного зайти означає здебільшого культурну нижчість. На емоційному рівні неприйняття імперії може маркуватися по-різному: від зверхньої іронії (як-от, скажімо, в бурлескній прозі Квітки-Основ'яненка; проте

зауважу, що в листах письменник жорсткіший, непоступливіший, аніж у художніх текстах) — до пророцьких анафем і звинувачень у найтяжчих переступах усіх людських законів у Тараса Шевченка.

Квітчине листування з українськими та російськими кореспондентами виразно демонструє, що його подвійна лояльність законотворця громадянина царської Росії аж ніяк не була безконфліктною. Приймаючи правила гри, письменник усе ж відчувається відчуженим від імперського мейнстріму; він ворується на зовсім відмінні мистецькі традиції, його політичні й суто людські симпатії переважно на боці переможених, а не переможців. Тільки у листах до «своїх», як-от Михайла Максимовича чи Тараса Шевченка, Квітка знімає маски (які міняв залежно від потреб і обставин) простодушного провінціала чи задоволеного здобуттям високого статусу й успіхом в імперській столиці «єдинорусского» письменника.

Квітка, Котляревський, ряд інших письменників початку ХІХ століття розвивають переважно гердерівську модель національного духу. Їм важливі наголоси на спорідненості громади та її мовній, а не політичній, єдності. А національні гідність і вищість (насамперед щодо переможців — завойовників) — ґрунтуються на моральних перевагах. Це стратегія недержавної нації, позбавленої численних важелів для утвердження своєї ідентичності. Юлія Кристева писала, що Гердер «на противагу універсалістській абстракції шукає романтичного відступу в містику минулого, в народний характер або в національно-індивідуальний геній, — усі вони непереборні, бунтівничі, немислимі й здатні до регенерації. В цій сімейній та ірраціональній кишені одночасно вмістився національний відступ — як структура, що забезпечує архаїчну інтегральність, необхідну запоруку родини у період поразки й труднощів, та національна гордість — як вістря списа експансіоністської економічної й військової політики у період наступу»⁹.

Уся видавнича, культурницька діяльність, усі більш чи менш вдалі літературні проекти перших десятиліть ХІХ віку наснажувалися вірою у можливість розбудови повноцінної літератури рідною мовою, неприйняттям накиненого колоніального комплексу меншовартості. Розповідаючи Максимовичеві про клопоти з цензурним дозволом на видання українського журналу, Квітка-Основ'яненко формулює

програмне переконання: «Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей с чудным понятием, гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 мил[лионов] говорят, который имеет свою силу, свои красоты, неудобоиъяснимые на другом, свои обороты, юмор, иронию и все как будто у порядочного языка»¹⁰.

Навіть сама спонука до творчості у Квітці часто от власне що полемічна. Знамениту «Марусю» немолодий уже автор популярних російських повістей і п'єс написав, аби довести опонентові, що українська може стати мовою високої літератури. «По случаю, был у меня спор с писателем на малороссийском наречии, — пояснював Квітка-Основ'яненко російському критикові й видавцеві Плетньову. — Я его просил написать что-то серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык удобен и вовсе неспособен. Знав его удобство, я написал *Марусю* и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться»¹¹.

Незмінна ворожість російської критики лише впевнювала у необхідності продовжувати справу. За безневинно-бурлескними пасажами опублікованої в харківському альманасі «Утренняя звезда» Квітчиної «Супліки до пана іздателя» вгадується серйозна програма творення національної літератури, формування нової читацької аудиторії та, ширше, культурного простору. Імперська рецепція й оцінка виносяться за дужки — на «москалів» не варто зважати, а писати слід «для слави слобожан». Російську критику відмовляються визнавати арбітром в українських мистецьких справах. Харківські будителі не приховують своєї зневаги: «Не второпають по-нашому, та й ворчать на наші книжки: “*Ета нешто па-чухонські. Зачим печатать, кагда нікто не «розуміє»*”. Гай, гай! Хіба ж тільки й світа, що у вікні? Тривайте-бо, панове! Не дуже сікайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по-нашому читати. Не усе ж для москалів: може б, треба і для нас що-небудь, щоб і ми... знаєте, не усе, а так... дещо... потроху... дечого знали, а то по-вашому, так ми... так собі... де нам за вами?.. Гм! На догад буряків, щоб капусти дали»¹². Захоплюючись Шевченковим дебютом, старший письменник упевнює: «Спасибі Вам, що не дивитесь у вічі оттим дурням, кацапам, що, не вмівши нашої мови і не розібравши у неї нічого, кричать, мов жиди у шабаш: “штію, да штію эта навернякано? Мы не понимаем-ста

ничаво!». Спасибі, що плюєте на се та не перестаєте писати. Пишіть, пишіть, нехай Вам Господь поможе»¹³.

Зрозуміло, що це конструювання образу «чужого» потрібне для захисту власних цінностей та тожсамісних моделей, що в уявному дзеркалі відбиваються і певні власні страхи, які намагаються озовнішнити, вивести на яв. Оля Гнатюк відзначала поширеність, навіть універсальність подібних стратегій: «Взаємини “свого” і “чужого” спричинили, зокрема, й дискусію про “питомість” власної культури, напрочуд жваву в ХІХ столітті, передовсім усередині тих націй, які не мали власної держави. У тих суперечках “питомість”, винятковість, неповторність — справжні чи вигадані — протиставляли уніфікації, зрівнялівці та незакоріненню. Оті дебати не вщухли й у ХХ столітті. Голоси про загрозу від чужих зразків лунали там, де чужа культура чинила сильний тиск. В українській культурі дискусії про те, що є своє, а що чуже, затихали тільки тоді, коли їх унеможливлювало скрутне політичне становище»¹⁴.

Українська література видавалася тому поколінню засобом розкриття зовсім осібного історичного досвіду, ціннісних пріоритетів і традицій. Російським адресатам, як-от видавцеві петербурзьких «Отечественных записок» Андрію Краєвському, Квітка-Основ'яненко міг не без ущипливости написати: «Кажется, скоро выйдет что-нибудь и наше, — где наше, не пугайтесь, *не хохлацкое*, а местное, людское»¹⁵.

Стереотипи невдатного «хохла», простосердного, мамулуватого й лінивого південця в російській літературі утвердилися доволі швидко. Неробство, розслаблене лінивство — це риси, якими колонізатори завжди означають колонізованих. Шевченковим пристрасним звинуваченням передували полемічні заяви старших письменників.

«Наталку Полтавку» Котляревського цілком підставово інтерпретують як полемічну відповідь російському драматургові князю Олександрю Шаховському. Автор спеціально вводить у п'єсу театральний епізод, розповідь Петра про бачену в Харкові виставу, аби висміяти популярний водевіль «Казак-стихотворець». Харківські та полтавські постановки викликали тоді обурення глядачів. Претензії було виразно сформульовано у дошкульній статті, вміщеній 1817 року в харківському журналі «Украинский вестник». Фальшивість драматичних колізій, незнання історії й побутових реалій, намагання

будь-що-будь спародіювати сміховинне, мовляв, місцеве «наречие» — усе це рецензент доволі різко закидає російському авторові¹⁶. Згодом і Тарас Шевченко в повісті «Близнецы» згадає «Казака-стихотворця», устами героя назвавши писанину Шаховського «чепухой». Історичні конотації цієї «чепухи» мусили особливо вразити автора «Великого льоху». У п'єсі є згадка про те, що десь уже після страшної різанини листопада 1708-го писар Грицько, як він розповідає, був у Батурині й співав пісні «козака-віршувальника» Семена Климовського, які всім дуже подобалися. У мертвому місті знайшлися шанувальники веселого співу...

Утім, водевіль петербурзька влада на якийсь час заборонила, боячись будь-яких згадок про гетьмана Мазепу.

Для вітчизняних авторів «москаль» сливе завжди постає представником нижчої культури, а російські впливи виявляються розтлінними, нищачи моральні засади старосвітського українського суспільства, руйнуючи усталені стосунки, підриваючи повагу до законів і звичаїв. Зневага в той сам час сусідить зі страхом. Таке поєднання можна виявити і в Квітки, хоча б і в «Салдацькому патреті» та «Сердешій Оксані», і в Стороженкових «Вусах», і в текстах пізніших, як-от «Хмари» Івана Нечуя-Левицького. Підсвідомий страх Миколи Гоголя перед Московщиною аналізував у статті «Гоголь--Гоголь» Євген Маланюк. Відлунює він, до речі, і в діалозі Сашкового батька з учителем у «Зачарованій Десні» Олександра Довженка. Брутальній силі, потузі й гніту москаля зі зброєю або чиновника, котрий уособлює мало не абсолютну імперську владу, дуже важко протистояти. Навіть у назагал легкому, розважальному водевілі «Москаль-чарівник» Котляревський не втримується від кпинів на адресу непроханого постояльця з північних країв із його «луб'яною» мовою й безоглядним нахабством: «Се диво, що москаль голодний заснув, не побивши хазяйки».

А Григорій Квітка-Основ'яненко у «Салдацькому патреті» закидає колонізаторам серйозніші гріхи: «Гай, Гай! Вже і в Липцях завелися кабаки, неначе — нехай Бог милує — у Расеї. Відкіля ж то се узялось? Общество нас так прикрутило, щоб, бач, відкупщик за нас, хто не здужа, зносив гроші у подушне; так узявсь не з справжніх відкупщиків, а — таки нічого гріха таїти — знайшовсь із наших,

хрещених людей, що уступив у їх віру та, як той Юда, узявсь держать і Липці, і другії слободи на московський лад». У «кабаках» обманюють і обкрадають, бо «така вже їх московська поведенція!». «Оттака-то їх московська віра, щоб зо всякого зідрати».

Перекупки на базарі пильно остерігаються лихого сусідства: «Як таки біля москаля сідати? Він нам такого лиха наробить, що не то що! Ув одної щипне, у другої хватне... та тут таке буде, що й коробок не позбираємо...» — «Вибирай же друге місце, — гукнули молодиці, — може й не з так щасливе буде, та усе-таки лучче, чим дати москалю орудовати над нашим крамом». Москаль навіть не ховається із вкраденим. А коли жертви ловлять злодія, той називає їх «хахлами безмозглими» і погрожує штрафами за образу солдатської чести. Ці базарні колізії — вимовна й цілковито прозора алюзія на становище усього підкореного народу.

Відрізняється чужинець і своєю зовнішністю, одягом, манерами. Його описано власне що з позиції етнографа, враженого екзотичною тубільною фігурою. «Подивітесь на нього: на що то воно похоже? Що б то йому голову гарненько під чубчик підстригти, як і в людей? А то патлатий-патлатий! Спереду аж у вічі йому волосся лізе, уха закриває, по потилиці шльопається, аж, сердека, усе знай головою потряхує, щоб тії патли не мотались. І сорочка на ньому — не як у людей; замість білої, як закон повеліва, вона в нього або червона, або синя, та без коміра, а з гапликом, та на плечі і зацібне; так що хто зроду уперше москаля побаче, то й не вгада, що то воно й є».

Наголошення культурної окремішности націй (як і очуження присланого з імперського центру солдата) тим важливіше, що «Салдацький патрет» сам автор задумував як своєрідний літературний маніфест. (Елементи мистецької, а почасти й історичної та навіть політичної, полеміки з'являються у багатьох тодішніх белетристичних текстах.) Квітчине оповідання має підзаголовок «латинська побрехенька, по-нашому розказана», що відсилає до історії про художника Апеллеса, котрий жив у IV столітті до нашої ери. Шевцеві — азартному критикові його малюнка митець вказав його місце: «Не вище сандалій, шевче!». В одному з листів Квітка пояснив спонуки до написання своєї травестійної «побрехеньки». Намагаючись запобігти неприхильним інтерпретаціям «Марусі», «боясь опять цеховых

скалозубов, написал для них “Солдатский портрет”, чтоб оградить себя от насмешек их и чтоб они поняли, что сапожнику не можно разуместь портного дела»¹⁷.

Якнайпереконливішою історією про ціннісні конфлікти, культурні розломи й комунікативні непорозуміння між завойовниками й колонізованими, про спротив і обстоювання шляхетської гідності прочитується оповідання Олекси Стороженка «Вуси». Стороженко був нащадком козацької старшини, зробив успішну кар’єру на імперській службі, тож складність психологічних проблем, спричинених розколотою чи загроженою ідентичністю, міг пізнати не з чужих розповідей. Автор вдається до узвичаєної в нашій прозі середини ХІХ століття манери оповіди від першої особи. Причому наратор, шляхтич з Опішні, обраний сусідами дворянським «засідателем», лише грає роль простодушного провінціала, пильно обстоюючи при тому свої права й усвідомлюючи культурну інакшість, а почасти й вищість стосовно присланого з Петербурга начальства.

З’явившись у приймальню губернатора для знайомства, полтавські дідичі поводяться ніби дивакувато. Замість просто виконати формальність і розписатися у книзі візитів, заповнюють сторінки побажаннями, жартівливими віршами, навіть скаргами. Насправді принаймні дехто з них «по Петербургах» бував і порушення етикету свідомий. Але ці записи — швидше їхній спосіб виявити своє невдоволення, адже виборних представників полтавського дворянства приймає «лакей в каптані і німецьких галанцях, не з наших — з председателем з Москви приїхав», ще й безцеремонно роздаючи накази та насмішкуваті поради.

Це чітке «не з наших» поширюється і на господаря приймальні. Коли губернський голова безцеремонно шпетить прибулих на його запрошення, вони нагадують про свій непідлеглий статус: «Хіба, — кажу, — дворянство на те мене вибрало, щоб на мене кричали, як на лакея?! — Та, се кажучи, ще й шабелькою стукнув». Тут Стороженків персонаж виразно засвідчує, що росіянин та українці керуються зовсім різними уявленнями про політичну культуру і, зрештою, структуру суспільства. А далі конфлікт переходить і в особистісну площину. Грізний «председатель» звинувачує оповідача в порушенні височайшої царської заборони носити вуса. На цивільній службі це чомусь

заборонено, тож наш герой мусить поголитися і переживає потому глибоку фрустрацію. Вдома його поява в новому образі спричинює справжній культурний шок. Ридає дружина й служниця, засмучується сусідка, та навіть собаки не пізнали господаря і зчинили зловісний гавкіт. Втрата плеканих вусів означала приниження, втрату престижу й самоповаги, а відтак приходить тяжка депресія. Жертва сваволі знаходить порятунок у своїй-таки національній спільноті. Сусід, неперевершений законник, що вмів виграти будь-яку судову справу, знайшов царський же таки указ, що дозволяв вуса тим, хто вийшов на пенсію з військової служби. І свій реванш опішнянський дворянин підготував з усією старанністю: не з'являвся в Полтаві, посилаючись на хворобу, поки не відросли хоч трохи показні вуса. А коли «предсідатель» знову напустився з криком про порушення закону, гордо підвів голову «та тиць йому в руки указ. Дивись, думаю, хоч повилазять... Прочитав, якось чудно лупа очима, губи дрижать...». Підлеглі переживають мить свого тріумфу. Однак у заключній фразі оповідання, запевненні, що багатолітньою військовою службою хоч право на вуса заслужив, звучить таки гірке розуміння масштабів національної поразки.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

Рекомендована література

Релігія має померти,
або У кого ми повіримо
після Бога

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ